

O LE 'VA TAPUIA' (UA TAPUIA LE VA) O SE
ALA SO'OTAGA I SU'ESU'EGA MA MAFUTAGA
FA'ALETAGATA MA LE SI'OSI'OMAGA

O le aganu'u enaena ma mea e ao ona tatau ona fai

Meaola Amituanai-Toloa (Tagata a'oga, Iunivesite Aukilani, PhD Mea tau a'oa'oga)

Upu fa'auma

O amioga ma tulaga puipuia ua fa'afoeina lea e so'o se lunivesite tau a'oa'oga e puipuia ai le va fealoa'i o le lunivesite ma ona tagata a'oga ma tagata lautele e pei o le pepa e o'o mai i le taimi nei o lo'o fa'atumuina ma pasia e so'o se lunivesite ae le i alu ese atu se tagata a'oga e faia sana su'esu'ega, e iai ona fa'afitauli. Muamua, e leai ni aiaiga a lenei pepa fa'ataga i mea fa'aleaganu'u. Lua, e le mafai e lenei pepa ona maua se fofo i le tele o fa'afitauli e aliali mai i le va o le tagata a'oga ma tagata o lo'o ia su'esu'ea ae maise lava pe a fa'apea o ou lava tagata e autu ai le su'esu'ega. O le autu o lenei tusitusiga o le fa'aalia lea o nisi o fa'afitauli mai le va'aiga ma le lagona a le tagata Samoa e auala mai i le fa'amatalaina o se su'esu'ega na ou faia mo se a'ailoga feooloolo atu i luga. O le finau a lenei tusitusiga e fa'apea; e ui lava ina e tatau ma taua le pepa a le lunivesite e fa'atagaina ai se tagata a'oga ona faia se su'esu'ega, i le aganu'u fa'aSamoa ma ona alumaga, e iai aiaiga i le aganu'u ua uma ona fa'atulagaina ma aiaia aua mea e tutupu mai. se tasi o auga o le fofoina o nei fa'afitauli ua uma ona fa'atulagaina ma aiaia lea e le upu fa'aSamoa mai anamua, o le 'va tapuia' i le 'feagaiaga' a le tuagane ma le tuafafine. O le fa'amaoniga o le 'va tapuia' e le fa'amasinoina e le lunivesite po'o seise lava fa'alopotopotoga. O lona fa'amaoniga e fa'amasinoina lea e le 'va tapuia' e tagata o le a su'esu'eina. O le a fa'aaogaina se su'esu'ega na ou faia e fa'amatala ai tulaga ma aiaiga 'a'anoa ma le loloto o le aoga o le 'va tapuia'.

Upu tomua

I le fa'ai'ui'uga o le tausaga 2002, na amata ai ona alo lo'u va'a i se su'esu'ega e iloa ai ua fa'aifoifo le malaga taumafai i a'oa'oga, ma o le vae mulimuli lava lea. O le mea masani e fai e a'oga laiti i Aotearoa nei o le ave lea o tusi faitau i tamaiti e faitau i le fale. O le malamalama'aga o a'oga, e fesoasoani matua ma le aiga i le faitauina o tusi a le fanau. Sa ou va'ava'aia ni tina Samoa o fanau 6-7 tausaga a'o fesoasoani nei tina e to'aono i le faitauina o tusi faitau a latou alo. E lua autu o le su'esu'ega. O le autu muamua, o le fia iloa lea po'o a itu'aiga fesoasoani e faia e tina mo latou alo a o faitauina a latou tusi faitau. O lona lua o autu, o le fia malamalama lea i manatu o tina i le pogai o le fesoasoani. O nei mea e lua, e fa'amatalaina ai pe fa'apefea ona talanoa tina ma o latou alo a'o faitauina tusi a le fanau. Ona o le autu o le su'esu'ega, e ao ona ou uia maota ma aiga. Ole vaega muamua o lenei tusitusiga e fa'amatalaina ai le auala na feso'ota'i ai ma filifilia matua ma fanau. O le vaega lona lua, e fa'ailoa ai fa'afitauli na fetai'ai ma le tagata su'esu'e a o i luga o su'esu'ega ma auala na fofoina ai nei fa'afitauli e le gata i le fa'aleaganu'u ae fa'apea fo'i fa'alea'oa'oga. O le vaega lona tolu o le finau'iga lea mo le aoga o le fa'alatalata fa'aleaganu'u ona mulimuli mai lea o ni manatu fa'auma.

Fa'afeso'ota'iga ma matua

O se a'oga ua maualuga ai le pasene o fanau Pasifika na fa'afeso'ota'i. O aiga Samoa sa fa'ailoaina i pepa fa'amaumau a le a'oga mo tamaiti ua lua i le tolu tausaga talu ona a'o'oga. E iai le malamalama'aga e fa'apea o tamaiti ia ua atoa le lua tausaga talu ona a'o'oga. E sefulu matua na filifilia. Na filifilia nei matua ona e fa'apea na fa'ai'u a latou a'oa'oga i Samoa ma e le taumate fo'i na i'u latou i a'oga maualuluga e tulaga tutusa ma a'oa'oga i Niu Sila.

Na talosagaina le Pule a'oga pe mafai ona ia fa'afeso'otaia matua e uiga i le su'esu'ega. E lua ni pogai na ala ai ona talosagaina le pule a'oga. E muamua, e iai le lagona, e fa'aaloaologia le pule ona o lona tulaga i totonu o le a'oga ma e tatau ma agava'a i le pule ona fa'afeso'otaia matua. O lona lua, ona o lona tulaga, e faigofie ona taliaina e matua le fa'atalosaga ma fa'aoga ai se isi taimi e pula to'a ai i le fa'afoeina o le feiloa'iga ma matua. Ae le gata i lea, e maua ai fo'i le taimi o le tagata su'esu'e e mafaufau ai i mea fa'aleaganu'u e tatau ona uia.

'Va tapuia'—ua tapuia le va

O le va tapuia (va fa'asaina) o upu fa'aSamoa e fa'asino i le va fa'asa o le feagaiga a le tuagane ma le tuafafine. I Samoa anamua, o le va tapuia o le auga lea o mafutaga ua fa'avaeina ma opoina ma teuteuina i le fa'aaloalo e aveina e le tuagane i le tuafafine. E fa'afo'i e le tuafafine le fa'aaloalo e ala lea i lana fa'amanuiaga mo lona tuagane. A gaepu loa le va lea ua talitonu ua iai le fa'amalaiaina o le tuagane e le tuafafine.

A o tautalagia e lenei tusitusiga le va tapuia o le feagaiga e fa'asino tonu lea i mea tau su'esu'ega fa'alea'oa'oga i le va fealoa'i ma tagata lautele, e le na o le mafutaga fa'atuagane ma le fa'atuafafine e aoga iai le va tapuia. E iai fo'i nisi mafutaga fa'aleva e foliga tutusa. E iai le va mafuta ma le fanua. O nisi fo'i e aofia ai le va mafuta ma le sami ma le lagi. I mafutaga ia, e iai le malamalama'aga a ave'eseina e se tasi se mea, e tatau ona toe tu'uina se mea e fa'atumu ai le mea ua fa'agaogao ma ave'esea. E fa'apena le va tapuia. O le va tapuia e fauina, amataina, fa'afilemuina, ma aiaia mea uma lava tau mafutaga. O le va tapuia fo'i e fofoina ai ma fa'aleaogaina ai ese'esega ae le i aliali mai nisi tulaga fa'alemanuia ae maise le va fa'aletagata.

Taga'i fo'i i le tufuga fauva'a. Ae le i fauina se paopao, e muamua lava ona mafaufau le tufuga fauva'a i lana mafutaga fa'aleva e le gata i le fanua a o le sami fo'i. O le opeopea ma le se'e malie o lona paopao i luga o le sami e fuafua lea i le itua'iga la'au ua ia filifilia ma le agava'a e fauina ai le va'a. A sese le la'au, pe so'ona tofi fo'i le la'au (o le va lea i totonu o le paopao) e le taumate o le a le nofo lelei le paopao i luga o le sami ma i'u ai

ina fa'aleaogaina le tautiga. O le filifiliga ma le auga o le filifiliga e aiaia lea e le va tapuia.

E fa'apena fo'i le tulafale o lo o fai ma fofoga o lona ali'i. E mafaufau ia e le gata i lana mafutaga fa'aleva ma lona matai ma le aiga potopoto, a o le fa'aleva o ia ma le gagana o le a ia fa'aaogaina i luma o taugata lautele. A oge le gagana ma oge le tau'a'aoina o le gagana, pe leiloa fo'i lana aia tatau e lauga ai, e le taumate o le a ta'uvalea lona ali'i ma le aiga atoa. A o le autu tonu o le mafaufau loloto muamua i mea fa'apenei e ala lea i le va tapuia ina ia puipuia ai mea e tutupu. A o le sili o na mea o le fauina, teuina ma le puipuia o mafutaga, na fa'avaeina mai le vavau, i le taimi nei mo le lumana'i mo a tatou fanau o lo o fai mai e ala lea i le va tapuia.

I totonu o le Pasefika lautele, e tu'u i o tatou luma mea o ananafi ae ave i o tatou tua mea o le lumana'i. O lona uiga, e fa'aaoga e tagata i le taimi nei mea ua tuana'i e avea ma ta'ita'iala ae aumai mea e le'i tutupu e fauina ai mea ua tuana'i mo tagata o le taimi nei. A tu'u i se gagana faigofie, e leai se mea e ta'u o se lumana'i i le fa'aPasefika, na o le tuana'i ma le taimi nei, o mea ia e lua e fa'amaonia ma va'aia.

E fa'apena mea tau su'esu'ega. O su'esu'ega lelei ma le sa'o e fa'alagolago lea i le tagata o lo o faia le su'esu'ega ma le loloto ua o'o iai ona mafaufauga i auala o le a uia ae le'i alu ese atu i fafo ma le fale e amataina lana galueaga. O le ituaiga su'esu'ega ma le metotia e faia ai lea matafaiioi e fa'amalosia lea e le alagaupu 'e iloa le tagata Samoa i lana tu, savali ma lana tautala'. O le tagata su'esu'e ia iloa tauave ia e ia lava ma ia iloa savali ma tautala i totonu o le va tapuia. Ia fa'atauaina e le tagata su'esu'e lona iloa o ia e ia lava i le va fealoa'i ma mafutaga ma tagata lautele i totonu o le va tapuia. Ia iloa lelei e tagata o lo o faia su'esu'ega le leaga o le manatu fa'atauva'a i e o lo o ia su'esu'eina. E le valelea tagata o lo o su'esu'eina. E le tauaso fo'i i foliga i o latou luma. Atonu e foliga poto ma tamali'i i le tu ma le savali, a o le fa'amaoniga o le atamai ma le a'oa'oina o le tagata su'esu'e o upu ua ia filifilia e tautala ai i luma o tagata. O iina tonu lava e iloa ai e tagata lautele lou itu'aiga tagata ma le talitonuga o lo o e faia se mea aoga mo latou. E pei ona mafaufau le tufuga fauva'a e fa'apena fo'i ona mafaufau loloto le tagata su'esu'e ina ia se'e lelei le paopao ma le galuega ua alo atu i ai i le fa'aaloalo e tatau ai. A iai ni fa'afitauli, e taua le manatua o le feso'ota'iga ma le fauina o mafutaga e ala lea i le va tapuia e sili atu ona taua i lo o le su'esu'ega. A talitonu le tagata su'esu'e ma fa'aaloalo i tagata o lo o ia su'esu'eina e maua mea lelei.

O le mea lea ou te vala'au atu ai ma le fa'aaloalo ma le ava e tatau ai ina ia afifio mai ma susu mai ma tala mai o tou a'ao tatou te alo fa'atasi i le paopao ua uma ona ou tofia aua lenei faigamalaga. Ia fa'amasino outou i le se'egia o lenei va'a ma le auala na ou filifilia ou te uia i le mafaufau i mea e ao ona tatau ona fai i le va tapuia ae le'i amataina lenei galuega.

Pe a su'esu'eina ou lava tagata—o ni mafauauga muamua

O le naunauta'iga e faia le galuega i o'u lava tagata na fa'afuase'ia ona puaoaina i le tele o sauniuniga ma galuega va'aia o le a faia. O le galuega na matua sili ona mamafa e le i maua lea i galuega fai o le su'esu'ega, a o le taimi e su'eni ai ma fa'avasega mea ua maua mai. O le fesili e ao ona fesili ai le tagata su'esu'e e fa'apea; pe fa'apefea ona tonu ma sa'o lo'u fa'amatalaina o tagata na ou su'esu'eina i tagata lautele?

Fai mai se tasi tama'ita'i su'esu'e o Fiona Cram (1996) ina ua uma ona faia sana su'esu'ega i le taumafaiga o va fealoa'i ma mafutaga o tagata su'esu'e Papalagi ma Māori, e tusa lava po o lea le galulue ina ia maua le tomai ma le to'oto'o fa'apolokiki i mea tau su'esu'ega, e iai lava mea e ese'ese ai tagata su'esu'e ma tagata o lo o su'esu'eina. Na fa'alia fo'i e se tasi o tama'ita'i Māori lauiloa o Linda Smith (2000) i sana su'esu'ega o fafine Māori e fa'apea o ia o se tagata o le anofale. Ina ua faia lana su'esu'ega, e tolu ni fogafale na iloa ai ia—o ia o le Māori, o ia o le fafine, o ia o le tina. I se isi fo'i itu o ia o se tagata o le gataifale—o le tagata a'oga, e ese lana tupu'aga, o se tina matua ma e iai lana pa'aga.

O le fa'aopoopo a Smith e fa'apea, e iai fa'afitauli i le su'esu'eina o ou lava tagata. E pei ole manatu fo'i lea o galuega uma o lo o faia e maua ai le lelei lautele ma o su'esu'ega uma fo'i e le tutufua fa'amauga. E iai lava mea fa'aleaganu'u ma mea fa'apolokiki a afia ai.

E fa'asa'oina le manatu o Smith ma Cram i le su'esu'ega na ou faia. O le filifiliga e fa'afeiloa'i matua i le va tapuia e fa'amatalaina ai le autu o le su'esu'ega, na faia i luga o le mafauau i le aganu'u ma mea tonu e ao ona tatau ona fai. I lo'u lava lagona, e le lava pepa fa'amaumau a le a'oga e maua ai so'u sao i totonu o aiga ma alaafaga Samoa. lo'u lava talitonuga e tatau ona ou fa'afueina se fonotaga a matua e mamulu mai ai le fa'atagaina o le galuega. I le va'aiga fa'aSamoa ma masaniga, o se feiloa'iga muamua lava ma tagata Samoa e le masani ai e tatau ona fa'aaoga le aganu'u. I le va tapuia, o le fuaina o lo'u tagata Samoa e isi ma le manumalo o le fa'aaloalo o tagata ae le'i faia se galuega e fa'alagolago lea i lo'u iloa fa'aaloalo atu ma le auala e fa'aaloalo ai i le va tapuia. Ae le gata i lea, o lo'u fa'auigaina ma le fa'atinoina o le fa'aaloalo, o se tagata ua a'oa'oina.

O le tauaveina o auala tatau i le fa'aSamoa e iai lava ana ia fa'afitauli. O le fa'afitauli muamua o le feagaiga (feagaiga fa'atuagane fa'atuafafine). Na iai le iloa ma le fa'autautaga e fa'apea ona o a'u o se tagata su'esu'e Samoa e tatau ona ou iloa fai amio lelei i le va tapuia. O lona uiga ia fa'atauaina le va fealoa'i o matua ma alo ma a'u. E le avea lo'u tagata su'esu'e e maua gofie ai la'u aia tatau i totonu o le va tapuia ma aiga. Ia ma le isi mea taua lava, e ui o a'u o se fafine ma se tina Samoa, e fa'amanatuina i le tele o taimi o aiaiga o le galuega le fa'atapula'aina ma le fa'aaloalo e tatau ona fai i lalo o le aganu'u fa'aSamoa ona o a'u e le o se matai. Ona o le itu lea, e le tatau fo'i ia te a'u ona fesiligia e e mautofi i le aganu'u ma e fa'asoalaupule i aiga ma alaafaga.

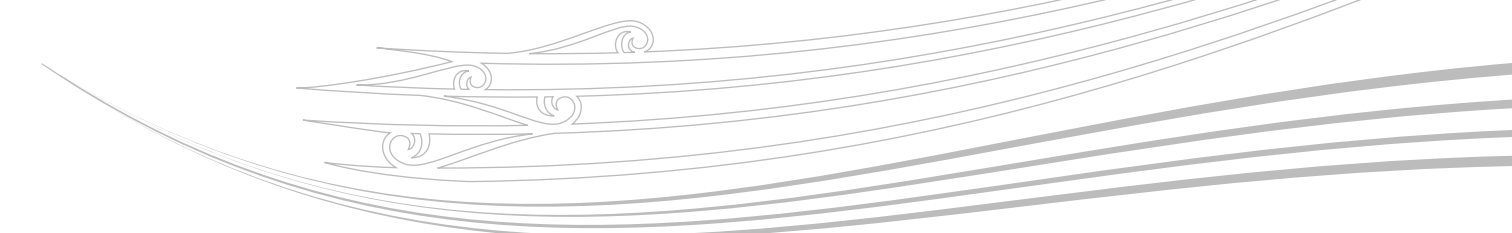
I totonu o aiga, o matua e amataina le talanoaga. Na o le pau le aia ia te a'u o lo'u fa'atalitali po o lea le i'uga o le talanoaga. O le alagaupu fa'aSamoa 'e iloa le tagata i lana tu, savali ma lana tautala' ma le va tapuia o le feagaiga, o o'u tapasa ia i taimi o talanoaga ma matua (Tuiatua, 1994, cited in Suaali'i, 2001).

I le su'esu'ega a Mead (1996) i a'oa'oga Māori, fai mai a ia, o le tagata Māori su'esu'e e iai fo'i lona gafa (whakapapa) ma lona fa'asinomaga e sili atu lona loloto i lo le na ole ta'ua o se tagata Māori. Na lapata'i a ia fa'apea, e tatau i tagata Māori su'esu'e ona mafau fau faitio i uiga o ia mea e mafai ai ona mafau fau ia te i latou lava ia i la latou galuega fa'asu'esu'ega ae le gata i lea o o latou lava tagata o lo o latou su'esu'eina.

E iai le aoga o le lapata'iga a Mead mo tagata Samoa su'esu'e (e iai lo'u nei tagata) o galulue mo o latou lava tagata. O le mea taua muamua o le fa'asinomaga. O le taua ua fa'amatalaina lea e Utumapu (1998) fa'apea' e tusa lava po o fea na fananau ai, e iai lava o latou a'a e fa'amatalaina ai (ae le fa'amatalaina atoatoa ai) itu'aiga tagata e iai i latou ma a'oa'oiga e taua i le latou itu'aiga'. Ou te le lagolagoina Utumapu ona o le itu lenei. E fa'amatalaina atoatoa le tagata ma lona itu'aiga tagata e ona a'a. E le fa'aafa'afa ona fa'amatala e a'a o se tagata se tagata. O a'a e fa'amatalatala au'ili'ili ai le tagata ma a'oa'oiga ua taua i le itu'aiga.

I le su'esu'ega lenei, o o'u a'a na fa'amatalaina le aganu'u ma le auala e uia. E muamua le lotu. Ona soso'o ai lea ma sina lauga pu'upu'u e fa'afeiloa'i ai matua. Ona o'o loa lea i le fa'amatalaina o a'u—o ai a'u, o fea ou te sau ai, fa'ato'a o'o loa lea i le autu o le fonotaga. I tagata Samoa, e le o le taua le iloa e tagata o lou gafa. O le mea taua o lou iloa tu'u oe i lalo i lau tautala aua e te tu'uina ai le tapu ma le mana i isi. O iina le ki o le talia ma le le talia o se galuega ae maise lava pe a e leiloa lou gafa, ona fa'aaoga loa lea o le va tapuia.

O le isi fa'afitauli o le taumafai lea e fa'aofi metotia fa'a papalagi i totonu o le aganu'u. Fai mai a Tupuola (1998) a e fa'aaogaina metotia fa'apapalagi i aganu'u le papalagi e iai le fa'aSamoa, e iai ona fa'agataga. Ua finau o ia e tatau i tagata su'esu'e uma ona manatu i le aganu'u a tagata o lo o latou su'esu'eina ma taumafai e aumai lo latou tofamanino i totonu o le auivi fa'ametotia ma tusitusiga. O le tasi o ona mana'oga o le fa'atauaina lea o le va'aiga fa'aatofamamao fa'aSamoa i totonu o metotia fa'asu'esu'ega i tagata Samoa lava ia e ala mai lea i le fa'amumuaina o mea e tolu; o le tomai, o le fa'atinoina o le gagana ma le aia tau maliega ma le fa'aaloalo. Ua fa'amanatuina fo'i e Matheson (1997) e fa'apea, e tatau lava i su'esu'ega uma ona fa'atagaina le leo o tagata nu'u e auai i le fa'aaogaina lea o lo latou tofamanino ma fa'atagaina o latou leo e fa'aleoina. E moni a Tupuola ma Matheson. Ou te fa'asa'oina ia Tupuola e iai fa'agataga. Ae ua na o le pau lava le fa'agataga o le fa'atauva'aina lea o le aganu'u fa'aSamoa i le pepa fa'ataga. I le fa'aSamoa lava ia, ua uma ona iai aiaiga i totonu o le aganu'u ua uma ona fa'auigaina ma fa'amatalaina ma

aiaia e le va tapuia o le feagaiga aua lea a fa'afesaga'i loa se tagata ma nisi na te le iloaina, e tatau ona iai le tomai fa'aleaganu'u e iloa ai galue i totonu o le va.

O le taua o le su'esu'e o ou lava tagata e le ta'oto i le taliaina o le mataupu o le a e su'esu'eina. O lona taua e ta'oto lea i le lagona o e o lo'o e su'esu'eina e iai se mea aoga ma se fofo e fesoasoani ai i a latou fanau ao faitauina a latou tusi faitau. O le fesili na ou fesili ai pe fa'apefea ona fa'atauaina ma fa'atauliaina le tomai, le tofamanino ma metotia fa'aSamoa e avea ma mea e fausia ai e o tatou tagata ni a'upega e fa'amalosia ai i latou e le gata i a'oa'oga ae maise suiga o fa'alenofo aumau ai i lenei atunu'u. O le ala na so'otaga ai le va tapuia o le ala fa'asoa ma le taumolimoli.

O fa'asologa o le va e aofia ai mea e taliaina ma mea toe fa'asoa atu. E mai lava i le amataga o le su'esu'ega i le feiloa'iga ma matua e o'o mai i le i'uga o le galuega, na fa'afaigata ona fa'amaumau uma uma mea ua aumai ma mea e foa'i atu. Afai e aumai se fa'aaloalo a se aiga e ala i taumafa, e le mafai ona te'ena ae maise lava mea ua aumai ae e te le'i sauniuni i ai. E le mafai e aiga ona fesili mai po o e fia taumafa aua e le matagofie. E fa'apena fo'i lou te'ena o mea ua saunia e se aiga. E iai fo'i nisi taimi e te ulu atu ai i se fale o fa'atalitali uma le aiga atoa. Ia e iloa le fa'alupega o le aiga. O lo latou feso'ota'iga muamua lena ma oe. O le mea taumafa po o se ipu ti, o le o mai fa'atasi o le aiga e fa'afeiloa'i ia te oe, o foa'i uma ia mai le aiga.

Atonu e fa'apea a isi e laiti ma fa'atauva'a ia mea, ae peita'i o mea laiti nei e fausia ai le fa'avae ma le to'omaga o le va tapuia ma le feagaiga aua fo'i o mea nei e fa'afesaga'i ai tagata 'foliga i foliga' ma talatalanoa fa'aaloalo i mea uma lava ae galo ai le autu tonu o le mea na ala ai ona feiloa'i muamua. O la'u fa'atau i tagata su'esu'e Samoa, o tina e iai lo'u nei tagata o le tu'u'ese'eseina lea o la'u galuega e pei ona iloa ai a'u e le lalolagi ma la'u galuega e pei ona iloa ai a'u e la'u aganu'u. E ui lava o a'u o le afa o le ulu na vavae o le feagaiga ma le va tapuia, e mafai fo'i e le va tapuia ona puipuia a'u i ana tulafono i le talia ma le foa'i o le fa'aaloalo i le ma va feiloa'i ma lo'u tuagane (o o'u usoatagata) aua o ia o le isi afa o le ulu na vavae.

I le asiasiga lona lua i le a'oga, na tu'uina ai a'u i lalo o le va'ava'aiga a se tasi o faia'oga Samoa i totonu o le a'oga ona o ia o se ua mafana le mafutaga ma matua Samoa o tamaiti 6–7 tausaga le matutua. Na fa'amatala i le faia'oga le pogai o le su'esu'ega ma talosagaina loa e talo se fonotaga ma matua Samoa o tamaiti o lana vasega e pei ona ou mafaufauina. E ui ina ua ia taliaina le fa'atalosaga i itu tau aganu'u, sa le atoatoa lona finagalo e fono muamua matua ona o le itu lenei, o le tele o matua e faigaluega po ae maise lava tina o e va'aia le tele o fanau. O lea na fa'apea ai ona e faia se fa'afiafiaga a le a'oga i le lona lua o aso e soso'o ai, e sili ai ona fa'afeiloa'i matua i le po lea ona na ona pau lea o se taimi e o mai ai matua i le a'oga ma fa'afaigofie ai ona sainsi pepa fa'ataga.

Na ou taunu'u i le a'oga tusa ma le itula ae le i amataina le fa'afiafiaga i le ono i le afiafi. Ou

te o’o atu o sauniuni ma fa’avasega e le faia’oga toniga fa’afiafia o tamaiti o lana vasega. A o gasolosolo mai matua i totonu o le potu a’oga ma teuga a latou alo, na tonu i le faia’oga e faigofie ia te ia ona filifili matua ou te talanoa iai. Ona o le faia’oga o lo’u sa lea i matua, o lea na ou ioe ai loa iai.

Na iai lo’u talitonuga o le tele o matua o le a su’esu’eina o tina ona ua na o latou ia na filifilia e le faia’oga. Na ou fa’alatalata loa lea i matua ta’itasi ma ta’u iai le auga o le fe’au. A taliaina e se matua le auai i le su’esu’ega, ona ave lea iai o le pepa fa’ataga e saina ua malie e auai. Ae peita’i, ona o le tele o matua na o atu ona o latou alo o lo o fa’afiafia, o lea sa tu’u loa iai pepa fa’ataga e faitau ma saina i le taimi e avanoa ai latou. Na ou musu e fa’atalitali i le sainia o pepa i le taimi lea ona e iloa ai le fa’alemigao o le tagata su’esu’e. O lea na ou fa’atalosagaina matua i o latou tuatusi ma a latou numera vala’au. Na fa’atalosagaina fo’i matua e vala’au mai ia te a’u i la’u numera o lo o i totonu o le pepa fa’ataga pe afai e mautinoa se aso ma se taimi ou te alu atu ai i o latou maota e faia le su’esu’ega.

Na o le to’atasi le tina e avanoa i le vaiaso o loma aua e leai sana ia telefoni e vala’au mai ai. O le to’atele na fa’atali. Na ou alu lava i le fa’afiafiaga a le fanau i lea po ina ua uma ona feiloa’i ma tina e fa’aalia ai le agaga fa’afetai i le talia mai o le fa’atalosaga i se taimi pu’upu’u.

Ina ua ato le vaiaso o ou fa’atali ae leai seisi e vala’au mai ua ou lagona e le taumate ua galo i matua pepa na ave iai e faitau ma saina. O lea na ona ou vala’au ai loa iai. O e e leai ni telefoni, na ou tu’usavali i o latou nofoaga e fesili iai po o tonu lava le fia auai i le su’esu’ega e pei ona ioe iai i le amataga, pe leai. O e e iai telefoni, e to’atasi e avanoa i le vaiaso lava lea, ae to’alima mo le vaiaso e soso’o ai. E to’atasi le tina o le to’alima na momoli mai le mana’oga ma le fa’atalosaga pe mafai ona ave ese lona suafa ma le lisi oe auai ona o tuatuaia a le aiga. O le to’atele lava na ou fa’atalitali, ae ona o le utiuti o le taimi e faia ai le su’esu’ega, o lea na faia ai le vaiaso fa’agata e tusa ma le tasi le vaiaso pe a uma le su’esu’ega e faia i le aiga mulimuli i le lisi.

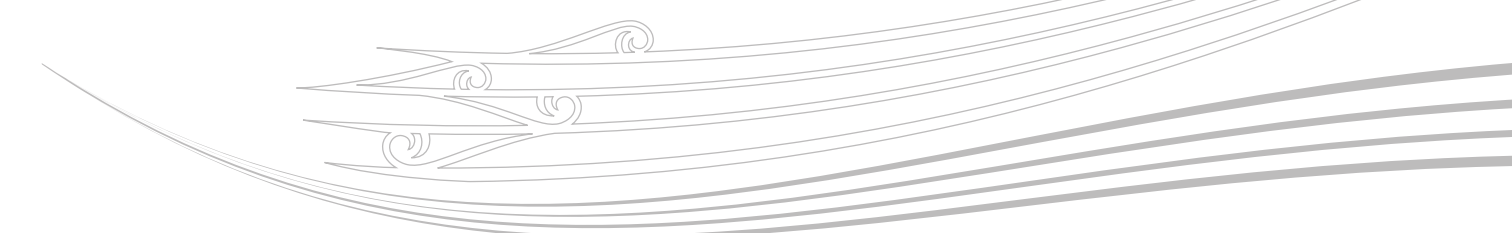
O metotia o su’esu’ega

O tagata na su’esu’eina

O fesili o lena su’esu’ega e mana’omia ai matua Samoa e iai o latou alo 6–7 tausaga le matutua o lo o ile a’oga. I le to’asefulu o tina na fa’alatalata iai le faia’oga ma tu’uina iai pepa, na o le to’afitu na sainia pepa maliega. O le tasi tina na fa’amamulu ona o tuatuaia fa’ale’aiga. O lea na totoe ai na o le to’aono tina Samoa. E to’alua tina faia’oga, i vasega laiti ma vasega amata. E to’alua e faigaluega fa’a’afa taim E to’alua e le faigaluega.

O tina uma nei e to’aono, na a’oa’oga uma lava i Samoa i a’oga maualuluga. E to’alua na i

le a’oga fa’afaia’oga i Samoa ma toe a’o’oga i le Kolisi fa’afaia’oga i Niu Sila nei. E to’atolu na tu’ua le a’oga, ae to’atasi na o’o i vasega maualuluga i a’oga maualuluga i Samoa. E to’afa na taunu’u mai i Niu Sila i le vaitau o le valusefulu, to’alua i le ivasefulu.

O le aoga o le metotia fa’alatalata

Na fa’atalanoaina tina e mea latou te faia ae le i faitauina tusi, a o faitauina tusi, pe a uma ona faitauina tusi faitau a le fanau. O nei talanoaga e fa’aalia le taua tele o le auala fa’alatalata na uia. E le gata ina talia uma e tina fesili na fesiligia ai latou, ae sa sili ai, o le tele o mea ua latou ta’u mai e fa’amanatu ai taimi ua tuana’i a o laiti fo’i latou i Samoa ma a’o’oga i a’oga e a’o ai le fa’apapalagi. O le tatalaina o manatu o tina ona o le le va’ai o le tagata su’esu’e i lona tulaga, ae va’ai alofa i tagata o lo o ia su’esu’eina e fa’atapuina ai e o lo o lua fa’afesaga’i. Ae le gata i lea e maua ai le tusa’aga o finagalo ma loti i le fa’aaloalo. O lea tusa’aga e maua lea i le va tapu’ia. O le taua o le va tapuia e tu’uina ai i le tagata su’esu’e ma tagata o lo o ia su’esu’eina avanoa e fa’ailoa ai pe fa’amanatu ai fo’i o tatou tua’a anamua o e na iai, ma o lo o iai pea i le taimi nei i le va tapuia. So’o se feiloa’iga a tagata Samoa ma isi tagata Samoa i le taimi nei, o se feiloa’iga fo’i lea ma tua’a i le taimi ua fano. E ui ina ua tatou le toe mafuta ma o tatou tua’a, ua latou tu’uina mo i tatou ma ua si’osi’omia i tatou i le taimi nei i lo latou tomai ma le tofamanino tatou te fa’aaloalo ai mo mea ua tuana’i, o mea i le taimi nei ma mea o le lumana’i ina ia tatou opoina ma fafagaina pea mea uma na latou tigaina e galulue ai i fefa’afesoaa’iga ma solaupulega, taliega ma tagisiga ona o i tatou o lo o soifua ma ola i le taimi nei. Ae fa’asilisili ai, na avea le va tapuia ma mea ua tasi ai le tagata su’esu’e ma tagata o lo o su’esu’eina, o le ua iloa ma mea ua iloa.

O fa’asologa o le va tapuia na fa’amanaina ai tina i leni su’esu’ega e talia e leai ma se pona le tagata su’esu’e i lo latou malamalama’aga o le tagata su’esu’e o ia fo’i o le tuagane ma se pa’aga, po o le ulu na tofi i le va tapuia. A tagi le tuagane, e tagi fo’i le tuafafine.

Talanoaga ma tina

E tusa ma le 30–45 minute le umi o talanoaga fa’aSamoa na faia i aiga o tina ta’itasi. O le metotia leni o talanoaga ua finau ai le ali’i o Tuiatua (1994 i le pepa a Suaali’i-Sauni, 2001) e fa’apea, o talanoaga e avea ma nofoaga ma le sa e fa’apupulaina ai fa’afitauli tau metotia, o le taua o gafa ma fa’alupega ma le fa’asinomaga o tagata. E ui ina fa’apea na saunia ni fesili mo tina, e le i fa’aaogaina uma fesili aua na ta’ua uma lava i talanoaga na faia. O le lisi o fesili ua na o se ta’iala mo le talanoaga ae le i fai ai.

Na ta’uina i tina e uma le su’esu’ega ona ou tausavali lea e tufa mea na maua i le galuega ae maise fo’i se meaalofa mo le tautiga ua fa’afao iai i latou ona o leni tagata le aoga. Na fuafua e uma le galuega ona vala’au lea mo se taumafataga e toe talatalanoa ai ma fiafia ai.

O le aoga o le auala fa'alatalata o le va tapuia na uia e lenei tagata ua fa'aalia lea i le oa o talanoaga na faia. O nisi ia o fa'amatalaga a tina ua vaevae lea i vaega se tolu. O le vaega muamua, o le taimi e le i faitauina le tusi faitau a le tamaititi. Vaega lua, o le taimi o lo o faitauina ai le tusi a le tamaititi. O le vaega mulimuli, o le taimi ua uma ai ona faitauina le tusi a le tamaititi.

Ae le i faitauina le tusi faitau a tamaiti

Tina 1.

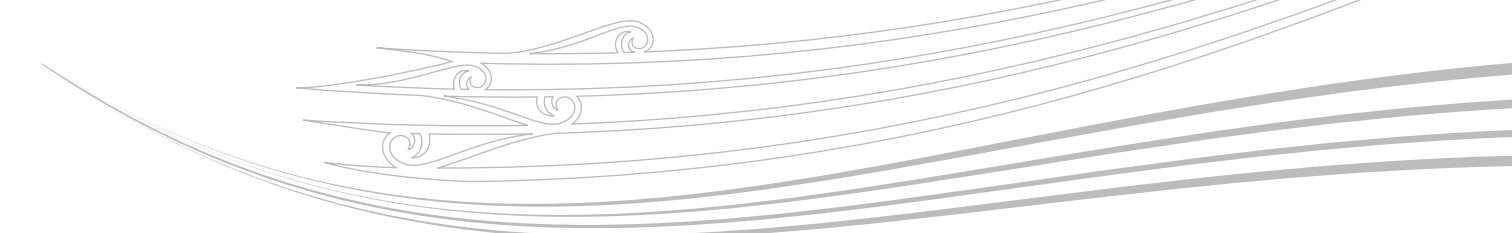
E o mai loa i le a'oga, fai siga malolo laikiki. O la'u fesili muamua a 'E i ai se mea'aoga?' O isi a kaimi e faikau i le vaega makukua pe a ou pisi. Ae e iloa lelei lava a o'o loa i le po, (pe a uma mea'ai) oga ou fa'alogo loa lea o faikau. A faikau la ou ke kilokilo i upu la e ou ke iloa e faigaka ae maise lava a uiga o upu. Ou ke fesili fa'apea: Ole a le uiga o le upu lea? Ole a le Fa'aSamoa o le upu lega? O isi kaimi e iloa le upu pe a kaukala mai ae a kilokilo i le upu i le kusi, e makua le iloa ka'u. O se fa'aka'ika'iga pe a kaukala fai mai 'could' ae a i kokogu o le kusi e leiloa. O la'u mea sa fai ao ou i Samoa ... o lea ua vave kele laga faikau ... i Samoa, o le kele lava o upu ga ke leiloa ... o la'u mea la sa fai o le ka'u o le upu ma sipela, sipela le upu ma ka'u fa'alima. Oga koe faikau fo'i lea ... a sese ... koe sipela fo'i.

When they come home from school they have a little rest. My first question is: 'Any homework?' Sometimes they read to the older children when I'm busy. But they know that at night-time, (after tea) I will hear them read. So when they read I look at words that I know they have problem with especially with meanings of words. I ask for example: 'What is the meaning of this word? What's the Samoan word for it?' Sometimes, they know the word when spoken but when they see the word in text, they don't know how to say it. For example, when she talks she says 'could' but when in text she doesn't know/recognise it. What I did when in Samoa ... now her reading is very fast ... in Samoa, some of these words she couldn't say ... so what I do is say the word and spell, spell the word and say it five times. Then she reads again ... if wrong again ... then spell again.

Tina 2.

Ga oga sau lava fai mai 'Faikau la'u kusi ... Fai mai le faia'oga e faikau la'u kusi' Oga ou fai aku lea 'Sau e gofo i lalo i i (luga o le

He just comes and says: 'Read my book ... The teacher says to read my book.' I say: 'Come and sit down here (on mat).' But when he comes home with his book he

fala)'. Ae a sau gei i le fale ma laga kusi e viga lava e faikau laga kusi. Se iloga lava e uma fa'ako'a alu.

Ou ke fai i ai e kilokilo i le ulukala ma aka la e i le kava oga ou fesili lea i ai e ka'u mai pe ga ke iloa o le kala i le a lea, a o ou fa'alogo i ai o ka'u mai. iai a isi kaimi e faigaka ai oga fa'aleo upu ... oga fesili mai lea a ou ka'ua iai e fesoasoagi ai i laga faikau. Ga ku'u a lea i ai e faikau a o ou fa'alogo. A leiloa loa se upu oga koe fesili mai fo'i lea. O le isi mea pe a uma ga faikau, ou ke fai i ai e koe fa'amakala fa'aSamoa mai le kala.

insists on reading his book. Until that is completed, he won't go.

I make him look at the title and picture on cover then I ask him to tell me what the story might be about while I listen to him. There are times where he finds words difficult to pronounce ... Then he would ask me in which case I tell him to help him with his reading. Then I leave it to him to read while I listen. Whenever he gets stuck on a word he would ask me again. The other thing is after he reads, I ask him to retell the story to me in Samoan.

Tina 3

E iai lava laga kama'i kesi i le living room e ku'u uma ai aga kusi. E sau loa i le fale mai le a'oga ou ke kau le fai lava i ai. E iloa lelei lava e ia aua o a'u e pisi. A o aso ia o laikiki sa iai lo'u kaimi, e kele fo'i iga faikau aga kusi. O aso gei e sau ma faikau mai le kusi ia ke a'u a o fai a'u galuega. Ou ke fa'alogo lava i ai fa'apega fo'i le vaega makukua la. O le ika ia ae le fa'alogo se isi ia ia o faikau. E maga'o lava i kagaka po'o seisi e kilokilo ao faikau. E sau loa i le fale, gofo loa i laga kesi, la'u loa i lalo aga kusi ma faikau. Kusa lava pe aumai pe lima gi kusi e faikau uma lava le lima po'o fea lava e iai, ae i'u mai lava ia ke a'u le faikauga o aga kusi.

He's got a small desk in the living room where all his books are. When he comes home from school I don't have to tell him. He knows because I'm so busy. But when he was young and I had time, we read most of the time. Now he comes and reads to me while I do my work. So I hear him and my older children hear him read too. He gets angry when no one listens to him read. He wants people or someone to pay attention to him while reading. When he comes home, he sits at his desk, takes all his books out and starts to read. Even when he brings home five books he reads all five, but wherever he is, he ends up coming to me to read.

Ou ke fesili i ai i aka i le kusi ma fai i ai pe maka ga ke makea le kala po o le a se mea o le a kupu. Pe ga ke iloa fo'i po o a mea o le a kava i le kala. Ou te fai i ai...aisea e ia le mea lea i i? E ke iloa ga kupu se mea i le kama...po o se fa'alavelave po o...o ai le kusikala, o ai ga kusia aka? Gi aka kusi po o gi aka pu'e. E fa'afefea oga e iloa o aka pu'e pe aka kusi? E ke iloa le eseesega?

I ask about picture on book and ask about what he thinks the story would be about. Guess what the story will be about or what will happen. Ask about what he knows the story will cover. So I ask: 'Why is this here? Do you think something must have happened to the boy ... probably an accident or ... who is the author, who drew the pictures? Are pictures drawn or photos taken? How do you know its photos or drawn? You can tell the difference?'

Tina 4

Ou ke vili mai lava i le galuega i lo'u ko'alua e siaki mai kamaiki. O le kulafogo a le makou aiga e ka le valu uma le Kivi kape i le valu. E uma loa polokalame a kamaiki ma news kape le Kivi ae fai meaa'oga. Ia ou ke vili mai lava i le galuega e fai i ai e ka le valu kape le Kivi ae fai meaa'oga. A leai se meaa'oga o e momoe.

I usually ring my husband from work to check on children. The family's rule is 8 pm, TV is off at 8 pm. After children's programmes and news then TV goes off then schoolwork. So I ring from work to say TV off the TV at 8 pm and do schoolwork. If there's no homework, go to sleep.

Tina 5

(E leai se tali o le fesili)

No response to the question.

Tina 6

E sau loa i le fale mai le a'oga o'u fai loa i ai, e malolo laikiki ... ga 'ai ai lea. Ga ou fesili lea iai, e i ai sau kusi faikau mai le a'oga? Fai mai 'i' Ma o loa i le poku malolo ma gogofa i lalo i le foloa ia ga kago loa lea ka'u mai ia ke a'u le ulukala o le kusi. Ga faikau loa lea.

When she comes home from school, I say to her: 'Have a little rest ... then have something to eat.' Then I ask her: 'Have you got a book from school?' She says: 'Yes.' We go into the living room. We sit on the floor then she would tell me what the title of the book is. Then she would start reading.

O mea e manatua e tina ao faitauina tusi a tamaiti

E tele mea e manatua e tina a o faitauina tusi a tamaiti. A fa’alogologo tina e faitauina tusi a le fanau e fa’amanatu ia te i latou taimi a o a’oa’o fo’i la latou faitau tusi fa’aperetania. O nisi ia o a latou manatuaga.

Tina 1

Kaimi e fasi a i ... ou ke fai i la’u fagau ‘e laki oukou ... o a’u ... i aso ia ... e fuki le ulu ... faikau le Kusi Pa’ia ... a uma ... a le o lega ... e gofo le lo’omakua ma le la’au maukofu umi lava a ... (ona ata lea)

Getting a hiding ... I say to my children, ‘you’re lucky ... me ... in those days, my hair gets pulled ... reading the Bible ... after that ... if not that ... the old lady would sit with a long long stick of ‘mautofu’ ... (laughs)’.

Tina 2

Ou ke a’oa’o la’u kama i le mea ga a’oa’o ai fo’i a’u i o (Samoa) i mea e kakau oga fai ... a fa’apea o le faikau kusi po o a lava mea ou ke le malamalama ai, ou ke fai lava mea ga a’oa’o ai a’u i le a’oga.

I’m teaching my child the way I was taught back home about doing things ... when it comes to reading books even things I don’t understand, I do to them what I was taught in school.

Tina 3

O aso ia, a’oga a le faife’au, e leai gi mea e fai i aso ia. E le kele gi mea e fa’aaoga ...

In those days, pastor schools, no resources in those days. We didn’t use that much.

Tina 4

Ua ou fiafia lava ua kele aku mea lakou ke iloa i lo a’u i aso la ma o gei la, o le kele a o upu e makua fili lava i lo’u ulu ae sili ai le kele o upu ua lakou iloa pe a faikau.

I’m happy that they know more than I did then and now because some words to me are just knots in my head but they know more words now in reading.

Tina 5

Fai mai ‘aua le sasa kamaiki’ ae aoga—e le se makua sasa ae ... la—o kakou mea a ga a ea? Fai mai ‘aua le sasa kamaiki’ ae aoga—e le se makua sasa fo’i ae ...

They say don’t hit children but it is useful—not a serious one but ... Well—that is usually our way isn’t it?

Tina 6

Ou ke magakua lava e leai lava gi a'u meaa'oga. E leai fo'i gi kusi e faikaua ...ga o le Kusi Pa'ia. A ku'ua le a'oga alu i le fale malolo laikiki 'ai siga mea'ai ... fai loa lea o fe'au masani i le fale se i o'o lava i ga fai faigaloku o le afiafi ...

I remember not having to do any homework. There were no books to read ... except the Bible. When I went home from school I have a little rest then something to eat ... then do the chores around the house until prayer time in the evening ...

Pe a uma le faitauina o le tusi a tamaiti

Tina 1

E masagi lava ga uma loa oga faikau koe alu i le amakaga o le kusi ga fai lea i ai 'fa'amakala fa'aSamoa mai le kala' e va'ai po o malamalama le kamaikiki i le kala.

Usually after reading go back to beginning of book and say 'retell the story in Samoan', so that the child understands the story.

Koe fo'i i kua ma fa'aliliu fa'aSamoa le kala ... pau ga. A mafai oga fa'amakala fa'aSamoa le kala ga ou iloa lea ua malamalama.

Go back and translate the story in Samoa ... that's all. Then by retelling in Samoan I know she understands.

Tina 2

E uma loa ga faikau, su'esu'e ikulau, kilokilo i aka ma fa'amakala mai le kala. E le koe kilokilo la i upu i le kaimi lea ga o aka ... kago loa fa'amakala le kala mai aka ... O isi fo'i kaimi, e uma loa oga faikau, kago loa i le pepa ma le pegi, kusi loa laga aka ma kusi se fuaiupu i lalo. Fai mai loa e va'ai po o sa'o. A fa'apea la e siaki aku ae i ai se upu sese, ou fai loa i ai e sau e fa'asa'o. Ou ke ka'ua i ai le upu ma sipela i ai le upu ae kusi e ia i lalo. A fai se spelling la e fai, e fesili mai pe fa'afefa ga sipela lea upu ma lea upu ... pei lava ... o le upu la e i le ulu e sa'o ae a kusi loa ua sese.

After reading, he turns the pages, looks at pictures and tells me the story. He doesn't look at words again this time but pictures ... then he explains the pictures and retells. Sometimes, after he reads, he takes paper and pen, draws a picture and writes a sentence below it. Then he says to us to see if it's correct. So when we check and there's an incorrect word, then I call him to come and correct it. I tell him the word and spell the word to him then he writes it down. If he's doing spelling, he asks us how to spell certain words ... like ... the word in his mind is correct but when he spells it, it is incorrect.

Tina 3

Ou ke koe alu lava i kua i le kava o le kusi ma fesili i ai pei lava o le amakaga po o malamalama ...

I go back to the cover of the book and ask him questions as with the beginning to see if he understands ...

E masagi lava oga ou fai i ai e va'ai i le kava o le kusi, fa'asigo le lima i aka ma ka'u mai ia ke a'u; who what where ma mea fa'apega o le kala. Ga ou fesili lea i ai e uiga i le kagaka ga kusia le kusi, o le kusi aka ... pei lava o le amakaga ae le'i faikau le kusi. Ga ou kago loa lea su'e le kusi ma fai i ai e fa'amakala fa'aSamoa mai le kala i aka ga. A kuai loa ou fai i ai 'ka'u mai—ae fesili ma fesili a i ai e fa'akaukala ai.

Usually I tell him to look at the cover of the book, point to the pictures and tell me, who what where etc of the story. I ask him again about the author, illustrator ... like the beginning before he reads. Then I turn the pages and tell him to retell the story as on each page in Samoan. When he's too slow I say 'tell me'—but I have to ask question after question to prompt him.

Tina 4

E uma loa ga faikau ou fesili loa i ai i uiga o aka fa'apea o le aka o le kolokokaila. E ke fiafia i kolokokaila? A fai mai i pe lea—aisea? Kalagoa mai i le kala lea. A e a le uila? E ke fiafia i le uila? 'Child rode. 'A o lea e fai mai le kala ga alu le uila i luga o le aualalaupapa ma leaga ai oga maka. Ailoga e ke fiafia i le uila lea aua e alu ... ma pa'u ... (I like it) ... a lea e fai mai 'over the bridge, under the branches..' (gofogofa ai a lea.)

After reading, I ask her about the meaning of the pictures as, for example, picture of crocodile. 'Do you like crocodiles?' If yes or not, why? Talk about this story. 'What about the bike? Do you like the bike?' Child rode ... But the story says the bike goes over the bridge and crashes her face. 'You probably don't like this bike because it goes ... then crashes...' (I like it) but it says 'over the bridge, under the branches...' (Silence.)

Tina 5

... pei e kofokofo ai pe magakua ... Pe malamalama aua o isi kamaiki ga oga iloa lava ka'u le upu ae leai se comprehension (fai mai 'comprehension') ... E fai lava i ai fesili e uiga i le kala e va'ai pe malamalama. E sa'o a aga kali i fesili ...

... like testing his memory ... Whether he understands because some children they just say the word but no comprehension (says 'comprehension') ... I ask him questions about the story to see if he understands. He answers the questions correctly ...

Tina 6

Ga oga ou fai a i ai e fa'amakala fa'aSamoa mai le kala aua a leiloa o loga uiga e misi akoga e le malamalama. O isi kaimi a leiloa fo'i upu Samoa ou ke ka'ua i ai ...

I just say to her to retell the story in Samoan because if she doesn't, it means she doesn't understand. Sometimes, when she does not have the Samoan words I tell her the words ...

E fa'alia mai i nei talanoaga le aoga o le auala fa'alatalata na uia i le va tapuia ona o le matala mai o finagalo o tina ma le talitonuga ua tasi iai le tagata su'esu'e ma tina uma.

Tufatufaga mea maua mai

O se vaega taua o se su'esu'ega o le toe fa'afo'i lea i e na su'esu'eina mea na maua e iloa ai e i latou o latou lava e ona le su'esu'ega. Ina ua uma lenei galuega, na ave fa'ameaalofa i tina ta'itasi tusitusiga o le galuega, o le meaalofa tupe, ma le vala'aulia i se taumafataga na saunia e le tagata su'esu'e. O mea ia a le aganu'u fa'aSamoa e le mafai ona tu'u.

Samiga o le su'esu'ega

E ui ina ua tele le taimi na fa'aalu e mafaufau ai le tagata su'esu'e i auala fa'aleaganu'u e tataua ona uia, ma lona tulaga i totonu o se alaafaga, e tataua lava ona fa'aaloogia se fa'asoa mai a se e sili atu lona iloa i lo ia. E ui fo'i ina tele mea na fuafua e fai, e iai lava suiga e fa'afuase'ia ona iai. Na fa'asoa mai loa le tama'ita'i faiao'ga i le auala e tataua ona fa'afeiloa'i ai matua, o'u iloa loa e sili ona usita'i i le mea ua ia fai mai ai. E muamua, e sili atu le iloa e le faia'oga o matua. Lona lua, e uma le su'esu'ega tu'umuli le tagata su'esu'e, ae tumau le fa'afesaga'i a matua ma o latou alo ma le faia'oga.

I se isi fo'i itu, na ou manatu o mafaufauga uma ma savaliga fa'aleaganu'u na faia ae le i amataina le galuega, o se mea ua fa'aleaogaina. I nisi fo'i itu, ua ou fiafia ma mapuea ua lelei le muamua ona mafaufau loloto i mea fa'apenei. A ou tu ma ou toe tilotilo i tua i le galuega, ua ou matua fiafia lava e ui ina e le i fa'atinoina le tele o le aganu'u i le feiloa'iga ma matua ona o mea fai i totonu o le a'oga e le o'o iai sa'u aia, o se mea e pito i sili ona taua i so o se tagata su'esu'e Samoa, o le la'eina lea o le la'ei o le aganu'u fa'aSamoa e fa'amanatu ai ia te ia lava, a alu e su'esu'e ona ia lava tagata e le na o ia o lo o alu ae o ona tua'a ma lona atunu'u o lo o fa'atasi ma ia, e le o se galuega na ona polo mai i ma fa'apipi'i i i, a o le tauivi malosi ma le loloto o le alofa ma le talitonuga o lana galuega o se galuega osi to'ilalo mo e e vaivai, o se galuega e fa'amanaina ai e ua leai ni fa'amoemoe, o se galuega e fa'asa'oloto ai e ua saisaitia ina ia maua ai se suiga o le soifuaga o fanau ma tagata Samoa i Aotearoa nei.

Upu fa'ai'u

I mea tau su'esu'ega, ae maise ai su'esu'ega e faia i ou lava tagata, o le pepa fa'ataga ua na o se ta'iala e puipuia ai, muamua, le fa'alapotopotoga e iai le lunivesite, o tagata e auai i le su'esu'ega fa'apea ma le tagata su'esu'e. Lona lua, i tagata su'esu'e a le Pasifika, e fa'atapula'aina le puipuiga a lenei pepa aua e le ta'ua ai le tele o mea le va'aia fa'aleaganu'u, o tulafono ma aiaiga. Aua o i tatou o tagata su'esu'e Pasifika ae maise tagata su'esu'e Samoa, tatou te iloa ma malamalama, a su'esu'e loa o tatou lava tagata, o lona uiga o le fa'aaloalo, o le talitonu, o le tautala sa'o, o le agamalu ma le loto maulalo. O mea taua ia. O i tatou fo'i ua fa'atulagaina i tulaga i matagaluega ese'ese e mafai ai ona tatou fa'atauanauina ma faia ni suiga mo le fa'aleleia o soifuaga o tatou tagata e le gata i a'oa'oga a o le soifuaga lautele. Mai i nei tulaga, ia avea tatou tagata su'esu'e Samoa ma failauga i totonu o matagaluega mo e mana'omia fesoasoani a o e fo'i o lo o fai mai ma mulimuli mai i o tatou tulagavae. Ia silafia e le lautele o tagata Samoa o su'esu'ega o lo o faia e faia lea mo le lelei o i tatou uma ma a tatou fanau. Ia iloa fo'i e i tatou o e o lo o faia nei galuega, o galuega o lo o tatou faia o le aveina lea o tatou tagata i o tatou tau'au i mea maualuluga. O galuega o feso'ota'iga o mea ua tuana'i, o le taimi nei, ma le lumana'i e fa'amalosia ai o tatou tagata ma iloa ai o tatou tagata o fa'ata ia o tatou lava. A sese i tatou, ua sese fo'i i latou. A fa'aea tatou, ua tatou ea fa'atasi. E pei ona se'etia ma le taumalua le paopao i luga o le sami, e fa'apena fo'i le va tapuia pe a iloa lelei e tatou teu ma fa'apelepele. Ua faia e le va tapuia le mea lelei i lenei galuega ma e lagona ai le nutimomoia o le agaga ina ua fa'amanatu mai e le va tapuia o mea taua anamua e tatau ona teu lotoina. Ia te a'u lava ia, ua faia e le va tapuia le avanoa, e ala i lenei su'esu'ega, e gatusatusa ai le foliga, o le loto ma le agaga.

Ia manuia.

References

- Amituanai-Toloa, M. (2002). *Samoa pedagogy: Teaching and learning and the practice of hearing children read at home*. Unpublished masters thesis, The University of Auckland, New Zealand.
- Cram, F. (1996). *Developing partnerships in research: Pākehā researchers and Māori research*. Unpublished paper, The University of Auckland, New Zealand.
- Fullilove, M., & Fullilove III, R. (Eds.). (1993). *Understanding sexual behaviours and drug use among African-Americans: A case study of issues of survey research*. New York and London: Plenum Press.
- Matheson, D. (1997). Research the whānau, renew the whānau. *New Zealand Education Review*, 19 February 1997, 11.
- Mead, L. (1996). *Ngā aho o te kakahu mātauranga: The multiple layers of struggle in Māori education*. Unpublished doctoral thesis, The University of Auckland, New Zealand.
- Smith, L. T. (2000). Kaupapa Maori research. In M. Battiste (Ed.), *Reclaiming indigenous voice and vision*, (pp. 225–247). Vancouver: UBC Press.
- Sua'alii'i-Sauni, T. (2001, November). *Conversations as methodology, genealogy and tools of identity: A Samoan New Zealand-raised perspective on Tamasese's 'Talanoaga na loma ma ga'opo'a'*. Paper presented at the book launch, Centre for Pacific Studies. New Zealand, The University of Auckland, New Zealand
- Te Awekotuku, N. (1991). *He tikanga whakaaro: Research ethics in the Māori community*. Wellington: Manatu Māori.
- Tupuola, A. (1998). *'Adolescence': Myth or reality for 'Samoa' women? beyond the stage-like toward shifting boundaries and identities*. Unpublished doctoral thesis, Victoria University of Wellington, New Zealand.
- Utumapu, T. (1998). *O le poutu: Women's roles and Samoan language nests*. Unpublished doctoral thesis, The University of Auckland, New Zealand
- Wendt, A. (1996, April/October). Tatauing the post-colonial body. *Span*, 42/43, 15–29.